

TIBOR PÁSZTORY

1918: KIRÁLYSÁG LITVÁNIÁBAN?

Ezzel a labda ismét Berlin térfelére került. Úgy tűnt, hogy Kurland, Livónia és Észtország – mindháromnak csak német képviselői voltak – egyetértettek egy, a poroszokkal kötendő perszónálunióval.

Kissé divatjamúltnak tűnik, de a balti államokban az első világháború idején komoly tervek születtek új monarchiák – egyenesen új dinasztiák – bevezetésére. Litvánia esetében a projekt továbbfejlődött, és többé-kevésbé demokratikus legitimitációt is nyert.

1918-ig San Marino mellett (amely már a középkor óta köztársaság) csak Svájc, Franciaország – véglegesen 1870 óta – és Portugália (1910-től) volt köztársaság Európában. Az új monarchiák bevezetését célzó tervek nem voltak tehát megalapozatlanok. Az első világháború után mindhárom soknemzetiségű európai birodalom (Ausztria, Oroszország és az Oszmán Birodalom), valamint a viszonylag újonnan létrehozott (1871) Német Császárság eltűnt a politika térképéről, azon egyszerű okból, hogy elvesztette a háborút. A központi hatalmak közül Bulgária és Magyarország megtarthatta monarchikus rendszerét, az utóbbi betöltetlen trónussal. A nyugat-európai országok szinte fele mindmáig alkotmányos monarchia.

A balti államok esetében főleg a Német Birodalom kezdeményezte új monarchiák létrehozását azért, hogy német hercegeket ültessen ún. „független” német szatellitállamok élére. A történetből rövidesen kiderül, hogy a litvániai kibontakozás erősen különbözött a többi balti régiótól.

Amint ma már tudjuk, ezek a monarchikus tervek nem valósultak meg. De a kudarcnak csak egyik oka, hogy II. Vilmos német császárnak le kellett mondania 1918 novemberében. E mögött a belnémet rivalizálás is szerepet játszott.

Gyakran mondják, hogy a Német Birodalom fegyelmezett, jól szervezett állam volt, ellentétben a

„kaotikus” Habsburg Birodalommal. Ez azonban nem igaz. „Németország” mint centralizált egység sohasem létezett, sem azelőtt, sem akkor, sem később. A népvándorlás során letelepedett germán törzsek államalakulatai után Nagy Károly volt az (s ezért „Európa megalapítójának” nevezik), aki újra felfedezte a római birodalmi eszmét, egyesítve uralma alatt – egyebek között – megannyi germán területet. De ehhez meg kellett hódítania e földeket, amelyeket különféle germán (nem német!) népek laktak – szinte egyetlen fejedelem sem csatlakozott önszántából a „Német Nemzet Szent Római Birodalmá”-hoz.

Több mint egy évezreddel később Németországban még mindig több tucat király és herceg uralkodott, jöllehet a Német-római Birodalmat Napóleon 1806-ban felszámolta. És bár egyre terjedt a német egyesülés vágya, egyetlen német fejedelemség sem kívánta feladni önállóságát egy új, összpontosított német állam kedvéért. Ausztria – hagyományosan az első a német államok között – kiesett a játszából a königräzti vereséggel (1866). Még Bismarck birodalmi kancellár sem kockáztatta meg, hogy legalább a nagyobb német fejedelemségeket megszüntesse: megmaradtak és autonóm entitásokként integrálták őket a Német Birodalomba. A Birodalom csúcsán Porszország királya állott – perszonálúnióban német császárként. Bajorország, Württemberg és Szászország megőrizhették királyaikat, a kisebb államok saját fejedelmeiket. Alkotmányjogi szempontból e megoldást ugyancsak kreativnak tekinthetjük. Hasonló rendszerek léteznek ma Malaysiában, az Egyesült Arab Emírátságokban és – több más afrikai példa mellett – az Ugandai Köztársaságban (sic!). A német királyok és hercegek politikai érdekei belnémet rivalizáláshoz vezettek a poroszok uralta Német Birodalomban, ahol a tényleges politikai hatalom a berlini birodalmi kormány kezében összpontosult.¹

Amikor az első világháború folyamán az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közötti konfliktus átalakult az európai nagyhatalmak közötti összecsapássá, valójában a Németország és Oroszország közötti konfliktus kezdte uralni a keleti arcvonalat. Lengyelországnak és a Baltikumnak az a földrajzi „balszerencséje” volt, hogy Németország és Oroszország közé préselődött. Pontosítsunk: területekről beszélünk, nem államokról, minthogy a lengyel nemesi köztársaságot felosztották 1795-ben a három szomszédos hatalom, Poroszország, Ausztria és Oroszország között. A felosztások előtt Lengyelország magába foglalta a korábbi Litván Nagyfejedelemséget is, vagyis mindkét nemzetnek volt történelme során független állama. (Északabbra a helyzet sokkal kevésbé volt világos, független lett vagy észti állam ugyanis sohasem létezett.)

A háború végén tehát az volt a logikusan következő kérdés mindkét területen, Litvániában és az északi Baltikumban (akárcsak Lengyelországban): kinek a fejére illesszenek koronát?

Az osztrák-magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg szándéka az volt, hogy Nagy-Ausztria Egyesült Államai néven szervezi újjá Ausztria–Magyarországot. Nyugat-Galícia egyike lett volna a 15 államnak. Meggyilkolása 1914. június 28-án megakadályozta e terv megvalósulását, de persze kérdés, hogy a galíciai lengyelek megelégedtek volna-e az osztrák koronataromány-léttel, ha felmerül egy második, független lengyel állam eszméje is.

Már a háború kezdetén II. Vilmos császár arra az elhatározásra jutott, hogy sikeres német foglalás esetén Lengyelországot nem adja vissza Oroszországnak. A terv szerint egy szatellitállam jött volna létre lengyel közigazgatással, a lengyel haderő élén a Kaiserrel, aki Lengyelország királya is lett volna. Ezek a gondolatok teljesen ellentétesek voltak az ausztriai tervekkel, minthogy egy önálló lengyel állam nemcsak mágnesként vonzotta volna a galíciai lengyeleket, hanem létében fenyegethette volna a Habsburg Birodalmat – a lengyelek példáját más nemzetiségek is követhet-

ték volna. Ausztria szempontjából az egyetlen megoldás: Ausztriához csatolni a független Lengyelországot, még ha ez további nemzetiségi gondokat okozna is a Monarchiának. Mindenesetre Ferenc József császár utóda, I. Károly (1916. november 21. – 1918. november 11.) tisztában volt egy független Lengyelország megteremtésének problematikus voltával, és határozottan elutasította a legígéretesebb királyjelöltnek, rokonának, Károly István főhercegnek a jelölését, aki Zywiecben élt, és folyékonyan beszélt lengyelül. A Kongresszusi Lengyelországot a német és osztrák–magyar seregek 1915 késő nyarán foglalták el. Mint korábban a történelem folyamán, a területet ismét felosztották, ezúttal két, polgárilag igazgatott főkormányzóságra: az egyiknek Varsó volt a központja, és Hans von Beseler német vezérezredes került az élére, a másiknak Lublin, és Karl Kuk osztrák tábornok állott az élén. Északkeleten, Suwalki és Augustów határvidékét hozzácsatolták az *Ober Ost* („felső kelet”) katonai közigazgatási területhez, ami Litvániára és Kurlandra terjedt ki.

Beseler több emlékiratot szerkesztett 1915–16-ban egy önálló lengyel állam létrehozásáról, de gondolt Litvánia jövőjére is, szándéka az volt, hogy bizonyos lengyel területeket Litvániához csatoljanak. Azonban ezt az ötletet határozottan elutasította a német diplomácia, mert véget akart vetni Lengyelország sorozatos felosztásainak.

Időközben II. Vilmos német császár szinte teljesen elvesztette politikai tekintélyét. A hatalom a Német Birodalomban az OHL (legfelső hadvezetés), ennek főparancsnoka, Paul von Hindenburg tábornagy, valamint szellemi lángesze, Erich Ludendorff vezérlő hadbiztos kezeiben volt, aki egyre inkább a titkos katonai diktátor szerepét játszotta. Céljuk az volt, hogy Oroszországot tartósan visszakényszerítsék olyan szatellitállamok *kordonja* mögé, amelyeket gazdaságilag ki lehet zsákmányolni a Német Birodalom, elsősorban a német hadsereg érdekében. A német területek jelentős kiterjesztése Közép-Európában, főleg Lengyelországban és a Baltikumban kezdettől egyike volt a német hadicélokknak. Az OHL számára az etnikai határok nem számítottak, de a Kaunas és Vilnius központi guberniák összekapcsolásával akaratlanul is erősítették a litván nemzeti mozgalmat.

Lengyel Királyság

■ A lengyel, valamint a balti függetlenségi mozgalmak a német és az orosz érdekek közé voltak beszorítva. Nem lehetett reménykedni Franciaország vagy Nagy-Britannia támogatásában, mivel azok nem akartak precedenst teremteni gyarmataik vagy Írország számára. Még a viszonylag nagyszámú amerikai litván emigráció is csak a cári birodalmon belüli autonómiát kért. Svájc, az európai litván emigráció központja, kezdetben az antant oldalán állt. Másfelől vegyes – lengyel–litván – lakosságú területek követelése (amilyen Vilnius), mivel ellenkezett a lengyel érdekekkel, Berlinhez közelítette őket. Litvánok és lengyelek között valamiféle versenyfutás kezdődött a németek kegyeiért.

Bár a Nemzetiségi Konferenciák után (Lausanne és Hága, 1916) litván küldöttek és német diplomaták több ízben is találkoztak, Berlin kezdetben a lengyeleket támogatta. 1916. november 5-én a Központi Hatalmak kijelentették, hogy újjaalakítják a Lengyel Királyságot – bár nem volt még szó sem határokról, sem a király lehetséges személyéről. Ennek oka nemcsak az volt, hogy a lengyeleknek jobb lobbija volt Berlinben és Bécsben, hanem a megváltozott stratégiai helyzet is Románia belépése után a háborúba 1916 augusztusában. Korábban egy különbéke-egyezményért cserében az OHL visszaadta volna Lengyelországot Oroszországnak. Most viszont a Központi Hatalmaknak szükségük volt egy új lengyel hadsereg segítségére Oroszország ellen.

A helyzet zavaros volt. Berlin és Bécs egyetértettek abban, hogy Vlnát Lengyelországhoz csatolják. Miközben a Lengyel Légió parancsnoka, Józef Pilsudski marsall

megbízást kapott a lengyel hadsereg megteremtésére, addig fivére a svájci Litván Komité tagjaként tevékenykedett. Berlin és Bécs szintén távol állt attól, hogy egyet-értsen egy majdani lengyel király személyében. Ehelyett létrehoztak egy 25 tagú Államtanácsot a korona marsallja, Waclaw Niemojowski vezetése alatt. A valóságban a hatalom a bajor Leopold herceg *Oberbefehlshaber Ost* (Keleti Főparancsnok) kezében volt, aki legalább rokona volt egy királynak. A légkör annyira feszült volt, hogy német-osztrák diplomáciai zavarok támadtak, amikor gróf Stanislaw Szeptycki altábornagy azt híresztelte, hogy a németek Lengyelországot, Livóniát és Kurlandot szövetségi államként Németországhoz akarják csatolni. De a német küldöttségben is hiányzott az egyetértés a Poroszország, Lengyelország és Litvánia közötti határok megállapítása tekintetében. A németek jobban féltek a lengyel, mint a litván nemzeti büszkeségtől, csak azért, mert Lengyelország nagyobb volt. Különösen von Baseler védte a litván álláspontokat, elutasítva a lengyel-litván unió bármilyen formáját, mert az túl erőssé válhat. Ludendorff mindenben támogatta őt Theobald von Bethmann Hollweg birodalmi kancellár ellen, aki Lengyelországban látta az egyetlen igazi védőbástyát Oroszország ellen.

Felismerve, hogy a Német Birodalomnak szüksége lehet a baltiakra Oroszország ellenében, a birodalmi kancellár kezdetben nagy általánosságban azt mondta, hogy autonóm fejedelemségeket kellene létrehozni a Baltikumban. Ez azonnal zavart keltett a német szövetségi tartományokban. Szászország egy egyesült balti államot javasolt, míg Württemberg miniszterelnöke, Karl Freiherr von Weizsäcker egy sokkal liberálisabb, kevésbé agresszív Oroszországban reménykedett az 1917. februári forradalom után. Mendemondák kaptak szárnyra arról, hogy nemsokára balti állam-szövetséget fognak kikiáltani Berlinben. És persze minden híresztelést ellenhíresztelés követett.

Míg a politikusok zavartan kapkodtak, az OHL céljai sokkal konkrétabbak voltak. 1917 áprilisában Hindenburg azt tervezte, hogy Litvániát és Kurlandot egyesíti Németországgal. Oroszország majd megkapja kértéértésképpen Kelet-Galícia és Bukovina osztrák (!) területeit. Nem vált be az a német próbálkozás, hogy az Ausztriát ért inzultust enyhítendő Romániát (Dobrudzsa nélkül) egyesítik Ausztriával, mivel ennek nem volt valóságos alapja. Különbékét sem lehetett kötni Oroszországgal, lévén hogy Kerenszkij azzal csak úgy értett volna egyet, ha ez együtt jár a győzelemmel.

Mathias Erzberger

■ A litvánok megpróbálták saját kezükbe venni sorsuk irányítását, noha soraikban sem volt egyetértés. Egy részük beérte volna az Oroszországon belüli autonómiával, másik részük azonban teljes függetlenséget akart. 1917 márciusában létrehoztak egy Litván Nemzeti Tanácsot, amely elhatározta az Ideiglenes Közigazgatási Bizottság ki-nevezését. Ezt Georgij Lvov herceg, orosz miniszterelnök jóváhagyta. Bár Litvániát elfoglalták a német csapatok, Oroszország véleménye szintén fontos volt, minthogy még mindig sok litván volt az orosz hadseregben.

Időközben az OHL kinevezte a többé-kevésbé ismeretlen *Staatskommissär für Volksernährung* (népélelmezési állambiztos) Georg Michaelist birodalmi kancellárrá. Csak három hónapig volt hivatalban. A gyenge vezetésnek ezt az időszakát Mathias Erzberger használta ki, egy „új típusú”, kispolgári származású, katolikus württembergi politikus, akinek azonban jó kapcsolatai voltak a württembergi királyi családdal. Erzberger először 1917 elején találkozott litván delegátusokkal Svájcban. Augusztusban, a *Schweizerischer Katholikentag* (Svájci katolikus gyűlés) alkalmával egyetértett a litván célokkal. Ekkortól kezdve a litván érdekeknek valamiféle védőszentje lett.²

Erzberger társalapítója volt a Keresztény Unionistáknak, vezető tagja a Centrum-pártnak és képviselő a Reichstagban. Azzal szerzett nevet magának, hogy támadta a német gyarmati botrányokat, később felemelte szavát az örményországi török népirtás, valamint az ifjútörökök vezette Oszmán Birodalom görögüldözése ellen. Az első világháború kezdetén ő kapta meg a német külföldi kémszolgálat megszervezésének fontos feladatát. A háború végén ő lett a Német Fegyverszüneti Bizottság elnöke, majd államtitkárként ő írta alá a fegyverszünetet Franciaországgal 1918 novemberében. Emiatt jobboldali fanatikusok szemében ő lett a bűnbak, és 1921-ben meggyilkolták.

1917 júliusában Erzberger kitartott a Litván Nemzeti Tanács összehívása mellett, amely előkészítené a Poroszországgal perszonáluniót alkotó – a Kaiser lenne Litvánia fejedelme is – független Litván Hercegség létrehozását. Egy hónap múlva már parlament felállítását követelte. Mind a kormány, mind pedig az OHL felháborodott, az előbbi, mert nem lehetett tudni, hol lesznek ennek az országnak a határai, az utóbbi inkább katonai okokból. Értésülve arról, hogy szeptember 15-én sor kerül egy Nemzetközi Litván Kongresszusra, ahol USA-beli litvánok is jelen lesznek, megpróbálta azt kész tények elé állítani. A kormány, ha lassan is, de elkezdett reagálni, és Michaelis (felismerve, hogy egy Lengyelországgal kötendő szövetség nem lenne annyira megbízható) kialakított félig-meddig egy német állásfoglalást, amelynek értelmében a „Kurlandi Hercegség és Litván Nagyhercegség” közeli kapcsolatba lépne a Német Birodalommal. A német álláspont lépésről lépésre litvánpárti lett, de a litvánoknak továbbra sem volt törvényes képviselőjük.

Logikus lett volna szabad választásokat tartani, de ezt nem engedélyezte az OHL, minthogy precedenst teremtett volna Poroszország számára, amelyben még mindig háromkollégiumos választási rendszer működött. Ehelyett szűk körben tartott gyűléseken 214 küldött választott egy húsz tagból álló tanácsot (*Taryba*), amelyben minden nemzetiség, társadalmi osztály és politikai párt képviseltette magát. Ez az első, többé-kevésbé demokratikus legitímációjú litván képviselőlet 1917. november 23-án jött létre Antanas Smetonas elnökségével, aki utóbb Litvánia elnöke lett. Az OHL hivatalosan néhány barátságosan hangzó üres frázissal válaszolt erre. A Taryba valóban mindent megtett, hogy – a Német Birodalommal együttműködve – javítsa az emberek helyzetét Litvániában, de távolról sem volt egyenlő jogú partner.

Breszt-Litovszk

■ A bolsevik hatalomátvétel után a Taryba bízott Lenin nyilatkozatában: béke „anexiók és kárpótlások nélkül”. Szentpéterváron létrehoztak egy Litván Tanácsot, a *Seimast*, amely jóváhagyta a Taryba tevékenységét. A függetlenség felé tett következő lépésként Smetonas kijelölte a jövőbeli litván határokat. Az OHL egyetértett ezekkel, de mindent egybevetve a német hatóságok nem tudták pontosan, mit tegyenek ezzel az országgal – a legfontosabb az volt, hogy ne legyen az oroszoké. Ha e feltétel teljesül, Berlinnek „nem lesz kifogása” egy perszonálunió ellen Poroszországgal.³ Több német állam, különösen a Szász Királyság attól tartott, hogy alulmarad a belső német vetélkedésben. Jóllehet az OHL kizárólag a Poroszországgal való perszonáluniót támogatta, a porosz hatalom növekedéséhez szükség volt a német szövetségi államok jóváhagyására.

Az Oroszországgal folytatandó béketárgyalás közeledtével a német hatóságok nyugtalansága fokozódott. Előzetesen tisztázni kellett, milyen viszonyba kerülnek a térségben élő népek Németországgal és a két birodalommal. A Taryba nem fogadhatta el a német kettős játszmát: független, de kifejezetten német orientációjú állam. A korona várományosa, II. Vilmos császár álláspontja – Litvániában fenn kell tartani a német katonai közigazgatást – eleve nem volt kompatibilis a szuverenitással. A

breszt-litovszki tárgyalások kezdetén a szovjet küldöttség egyetértett a baltiak függetlenségével, de követelte a német megszállás megszüntetését. A német diplomácia egyetértett volna, de az OHL határozottan ragaszkodott a „*Randgebiete*” (környező területek) fennmaradásához, míg Bécs, a háborúban már erősen meggyengülve, külön béketárgyalással fenyegetett. Többhetes eredménytelen vita után a szovjet küldöttségnek engednie kellett és 1918. március 4-én aláírta a békeszerződést. Az OHL kierőszoakolta céljai elfogadását.

Ezzel a labda ismét Berlin térfelére került. Úgy tűnt, hogy Kurland, Livónia és Észtország – mindháromnak csak német képviselői voltak – egyetértettek egy, a poroszokkal kötendő perszonálunióval. A litvánok önmagukat képviselték, és követelték mind a valós függetlenséget, mind azt, hogy megválaszthatassák az eljövendő dinasztiaát. Az elsőt megígérte a német kormány, de pontos dátum nélkül. Minden egyéb tárgyat, beleértve a német katonai közigazgatás felszámolását és litván kormány felállítását, későbbre halasztottak. Mindkét fél, németek és litvánok, egyre szervezetlenebben, kaotikusabban és a realitásoktól egyre inkább elszakadva viselkedett. És múlt az idő. A Német Birodalomban már azt vitatták, hogy vajon a porosz Landtag (a tartományi parlament) felelős a perszonálunióért vagy a német Reichstag? A Taryba feljogosítva érezte magát, hogy javaslatokat tegyen, míg a valószínűleg elszakadt német hatóságok Litvániának a Német Birodalomba való betagolására készültek. A Taryba az 1917. december 11-ei nyilatkozat óta függetlennek tekintette Litvániát. Amikor 1918. március 11-én a litván küldöttség bejelentette Berlinben a függetlenségi nyilatkozatot és II. Vilmos császár válaszolt a bejelentésre, a Taryba ezt úgy értelmezte, hogy Németország elismerte e jogállapotot.⁴

Wilhelm von Urach herceg

■ A dilemmából egy új trónjelölt kínálhatott kiutat. Mathias Erzberger, Németország leginkább litván-barát politikusa, az egyetlen, aki megpróbált a litvánok javára cselekedni, 1918 elején dobta be a játszmába Urach Vilmos herceg, Württemberg grófja nevét. Miért épp az övét? A herceg rokona volt II. Vilmos württembergi királynak (nem tévesztendő össze a Kaiserrel), de családi vonala morganatikus volt. Anyja született Grimaldi, monacói hercegnő, olyan dinasztiaából származott, melynek a családfáján számos nőági öröklés és örökbefogadás volt. A herceg úgy érezte, hogy királyi rokonai ezért lenézik, és többször megpróbált megszerezni magának egy európai trónt. 1913-ban alulmaradt Wilhelm zu Wied herceggel szemben a frissen létrehozott Albán Királyság uralkodói helyéért indult versenyben, bár az osztrák–magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg őt támogatta. (Wied, ez a romantikus álmodozó, hat hónappal később elhagyta országát.) Az első világháborúban a herceg kinyilvánította érdeklődését egy független Lengyel Királyság trónusa iránt, de, amint már említettük, a német katonai vezetés választása másra esett. Vilmos arról is álmodozhatott, hogy esetleg Elzász nagyfejedelme lesz a háború befejezése után....

Erzberger tudta, hogy Vilmos Litvániában akarna élni, megtanulna litvánul, és – ami a legfontosabb – Vilmos katolikus. Kétségtelennek látszott: Urach hercege a legjobb választás a balti ország számára. 1918 elején e projekt sikeresnek is tűnt, különösen amikor a frissen kinevezett birodalmi kancellár, a korábbi bajor miniszterelnök, Georg Friedrich Karl von Hertling gróf kifejezte rokonszenvét a trónjelölt iránt. Victor Naumann újságíró, Hertling bizalmasát felkérték, hogy indíton sajtókampányt Vilmos érdekében. 1918. január 2-án a külkapcsolatokért felelős birodalmi parlamenti bizottság jelölte Vilmost a trónra. E jelölés legerősebb érve az volt, hogy így megakadályozható a Berlin által óhajtott porosz–litván perszonálunió. Csakhogy ez az érv nemcsak mellette szólt, hanem ellene is, hi-

szen nehéz lett volna Berlin érdekei ellen cselekedni. Ellenezte a Szász Királyság is, mert Litvánia és a Wettini Ház között szeretett volna perszonaluniót. Sőt, Szászország ennél többet akart, azt tervezte, hogy annektálja Litvániát és oda „exportálja” népfeleslegét – ami nem lett volna egyéb, mint a németesítésnek egy ugyancsak durva formája.

A herceg azonban nem jelölthette magát a württembergi király engedélye nélkül. Figyelmeztető példa volt az osztrák János főherceg (a Habsburgok toszkániai ágából) jelölése a bolgár fejedelmi trónra 1886-ban, Ferenc József császár engedélyének kikérése nélkül, ami diplomáciai fiaszkóhoz vezetett Oroszországgal. II. Vilmos württembergi király válaszolt: a projektet a herceg magánügyének fogja tekinteni. A válasz barátságosnak hangzott, de azt jelentette, hogy nem támogatná a tervet. Március 23 után Szászország nyíltan a herceg jelölése ellen foglalt állást, még Württemberg fővárosában is, ahol ellenpropagandát indított a *Stuttgarter Neues Tagblatt* hasábjain. A többi német fejedelemség sem támogatta a tervet, de míg Szászország és Poroszország a közöttük levő versengés miatt, a Bajor Királyság esetében csak a rokonszenv hiányáról és persze némi féltékenységről volt szó. Reakcióként Württemberg berlini követe, Axel Varnbüler báró kompromisszumot ajánlott: a herceg csak *Statthalter* (kormányzó) legyen Litvániában. Ezt az ajánlatot egyik fél sem fogadta el, mert nem oldotta meg a belső német rivalizálást.

Amikor Bajorország elkezdte egyre erőteljesebben pártolni a szász tervet, Erzberger és a württembergi miniszterelnök, von Weizsäcker abban látták az utolsó esélyt a terv megmentésére, hogy magát a Kaisert kérték fel támogatásra. Nem akarták ezt közvetlenül tenni, a német, illetve porosz koronahercegnek, Joachimnak kellett meggyőznie apját. Bár ez saját jogának a feladását jelentette, hogy valaha megörökli a litván koronát, Joachim megpróbálta. A Kaiser válasza – némi kivárás után – kiábrándító volt: kifejezte a herceg iránti rokonszenvét, bizalmát jó szándékaiban, de támogatásban nem részesítheti, mert Litvánia egyesülése egy német szövetségi állammal már eldöntött tény.⁵ Ugyanakkor Német Birodalom-szerte félig értesült újságok híreszteléseket terjesztettek újabb szász tervekről...

A császár diplomatikus válasza erős ellenérzéseket rejtett: a terv mögött az osztrák–magyar dinasztíát sejtette (az általa használt Habsburg–Párma név Zita császárné eredetére utalt), és lelki szemei előtt felsejlett egy katolikus szövetség réme a Német Birodalom körül: a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Litvánia és Franciaország (!) együttese – mellőzve aényt, hogy Ausztria–Magyarország és Franciaország egymás ellen háborúzik: „Az ultra-bigott Pármai-ház az általuk gyűlölt Hohenzollern-ház által vezetett Németország felekezeti bekerítését akarja.” A Kaiser egyenesen azzal vádolta Bécsset, hogy Tirolt és Trentinot, mint hálapénzt „visszaadja” (!) Olaszországnak e katolikus szövetség létrehozásáért. Konklúziója: Erzbergert ártalmatlanná kell tenni.⁶

Ám a Taryba tanácsa úgy döntött (1918. június 4-én), hogy felajánlja a koronát a hercegnek. Ez megszilárdította a helyzetét, miután többé-kevésbé demokratikus legitimitációra tett szert. Húsz képviselőből csak a négy szociáldemokrata ellenezte a tervet. A döntést szinte egy hónapig sikerült titokban tartani nemcsak a nyilvánosság, hanem maga a jelölt előtt is, mígnem litván küldöttség jelent meg Freiburgban 1918. július elsején, hogy találkozzék vele. Feltételeik nagyon ésszerűek voltak: az ország első uralkodója emlékére felveszi a II. Mindaugas nevet, uralmát demokratikus alapokra helyezi, szerepet vállal az alkotmány kidolgozásában, továbbá kötelezi magát: csak litván minisztereket és főtiszteket nevez ki és Litvániában él (nem úgy, mint a német származású román és bolgár királyi család némely tagja), gyermekeit litván iskolákban nevelteti, és biztosítja a teljes vallásszabadságot (ez a szászok vádjai ellen irányult, akik szerint katolikus – tehát lengyel befolyásnak alávetett – állam

készül létrejönni). Végül pedig nem lehet egyidejűleg egy másik ország uralkodója – ez világos állásfoglalás volt a perszónaluniók szász vagy porosz tervei ellen.

A herceg minden ponttal egyetértett. Július 13-án háromtagú küldöttség, melyet Litvánia későbbi elnöke, Antanas Smetonas vezetett, tájékoztatta Hertling birodalmi kancellárt. Berlin reakciója erőteljes volt, azonnal életbe léptették a tárgyra vonatkozó cenzúráját. Az OHL, amelyet nem értesített előzetesen az akcióról sem a Taryba, sem a herceg (ami súlyos taktikai hiba volt), megtiltotta a küldöttségnek, hogy találkozzék a jelölttel. A litván újságoknak közölniük kell, hogy a herceg nem fogadja el a koronát. Másfelől az OHL igyekezett nem túlságosan megharagítani a litvánokat. Így a döntés szándéka – ismét – az időnyerés volt, meg a litván küldöttség eltávolítása. Úgy tűnik: nem vették számításba, hogy Németország már négy éve háborúzik, és közeledik a háború vége. Augusztus közepe után a herceg jelöltsége lekerül az újságok első oldaláról.

Szász elcsatolási tervek

■ Időközben Lipcse fokozta erőfeszítéseit a litván korona megszerzéséért, és Weizsäcker nemigen látott lehetőséget az ellenük való fellépésre. A jelek szerint, hogy sem ő, sem a herceg nem értesült egy 1918. április 16-án történt megegyezésről II. Vilmos és az OHL között, amely szerint Litvánia Szászország csatlós fejedelemsége lesz, majd további döntésekkel eléri, hogy Észtország, Livónia és Kurland a porosz koronának alávetett hercegség lesz, perszónalunióban Poroszországgal, Lotaringia szintén a poroszké, Elzászt pedig felosztják a Badeni Nagyhercegség és a Bajor Királyság között. Felmerült egy württembergi uralkodó lehetősége is Lengyelországban.

A szász politikusok az egész ügyet sokkal földközelibben látták, romantikus illúziók nélkül. 1916-tal kezdődően Szászország területi annexiókat tervezett a „belső német” egyensúly megőrzése érdekében. Más szóval: szinte fél évszázaddal a Német Birodalom Bismarck általi létrehozása után folytatódott a versengés a német államok között. De voltak rejtettebb okok is. Szászország túlnépesedett volt – ez a tény vezetett az első német *Lebensraum*-elméletekhez, amelyeket később oly brutálisan vett át a Harmadik Birodalom. Lengyelország, földrajzilag és történelmileg közelebb lévén, egyszerűen túl nagy volt ahhoz, hogy csatolják. A balti lakosság részéről nem számítottak valós ellenállásra a németesítéssel szemben. Rövidesen egy szász másodszülött beiktatásának gondolatát elvetették, de a perszónalunió is elvesztette a vonzóerejét. Ehelyett valódi unió mellett döntöttek, ami szinte gyarmati függőséget jelentett volna. A cél a litván lakosság asszimilálása volt, első lépésben kulturálisan és gazdaságilag, utána a német nyelv bevezetésével az iskolákban és a közhivatalokban, utóbbiak tisztségeit szászok töltenék be, a pénzügyeket a szász Főszámvevőszék ellenőrizné. Még a „gyarmati közigazgatás” kifejezés is felbukkant.

Megjegyzendő, hogy nem maga a Wettini-ház jelentkezett ezekkel a proto-nemzetiszocialista eszmékkel, hanem a szász udvari és kormányzati körök. Egy névtelen emlékirat, amit feltehetően 1918 márciusában írtak, „római módon hódított provinciákról” beszélt.⁷ Az OHL egyetértett a szász elcsatolási tervekkel, azzal a feltétellel, hogy cserébe Poroszország kapja meg Észtország, Livónia és Kurland balti tartományokat.

Bár a döntés már megszületett, sem Erzberger, sem Naumann, az újságíró, sem a Taryba nem adta fel saját terveit a Német Birodalom 1918. novemberi összeomlásáig. Különösen Naumann számolt azzal, hogy Szászországban a szociáldemokraták alkotják a politikai többséget, márpedig az SPD ellenez bármiféle annexiót. A szászországi lakosság nem lelkesedett e tervekért. 1918. június 19-én a német Reichstag Frakciókö-

zi Bizottsága egy Szászország és Litvánia közötti perszonálunió ellen szavazott (a gyarmati változatot nem is tárgyalták). A szász annexiós terveket érintő vita csak a háború végével, 1918 novemberében zárult le, amikor egyszerűen okafogyottá vált.

Reálisak voltak-e a württembergi és a szász kezdeményezések? Az Urach hercege többé-kevésbé magánkezdeményezés volt, de az egyetlen, amely mögött nem állott hegemonikus cél, és amely számíthatott valamelyes demokratikus legitimitációra. Mégis, inkább csak furcsa komédia volt, a német hatóságok és a Legfelső Hadvezetés manővere azzal a céllal, hogy időt nyerjenek. A litván népet – és magát a jelöltet is – becsapták. A szász kezdeményezés egészen előrehaladott szakaszba jutott –, de lehetett-e esélye Poroszországgal, a játszma harmadik szereplőjével szemben?

Porosz ambíciók

■ Poroszország ereje – 1871 óta a Német Birodalom vezető állama – ugyanakkor a gyengesége is volt, mert bármiféle porosz expanzió felháborodást, ha nem ellenállást kellett volna a többi német állam részéről. 1916-tól világos volt a kormányzat és az OHL számára, hogy háborús cél lesz a Baltikum irányába történő terjeszkedés, de senki sem tudta biztosan, hogy ez miképpen megy majd végbe. Úgy látták, hogy a balti országokat csatolni kell Németországhoz vagy éppen anektálni, de nem szükségszerűen Poroszországhoz. Az OHL a Poroszországgal való perszonáluniót szorgalmazta. Ennek nyomása alatt Hartling és államtitkára, Richard von Kühlmann, bár eredetileg elleneztek a perszonáluniót, megváltoztatták álláspontjukat. 1918. január 2-án Szászország, Bajorország és Mecklenburg a porosz megoldás ellen szavazott a parlament Külpolitikai Bizottságában. Szászország a maga számára akarta a litván koronát, a mecklenburgi Adolf Friedrich herceg, akkortájt Togo kormányzója, Kurland iránt érdeklődött, és Bajorország csak akkor tudta volna megszerezni Elzászt, ha Szászország megszerzi Litvániát. Hertling birodalmi kancellár felhasználta az alkalmat, hogy Urach hercegnek lobbizzon, „ennek a rokonszenves hercegnek”,⁸ de a német szövetséges államokban nőtt a kétely, hogy a hercegnek lesz-e ereje megbirkózni a lengyel arisztokrácia befolyásával. Breszt-Litovszk után a Baltikum *de facto* a németeké volt. 1918. április 16-án a Kaiser feladta eredeti álláspontját a belső német egyensúlyért. Litvánia a szászoké kell hogy legyen.

Voltak azután más, többé-kevésbé egzotikus jelöltek is. A hesseni nagyherceg úgy festette le Naumannak Thurn und Taxis herceget, aki legalább gazdag volt, mint szintén esélyes jelöltet. A semleges Svájcban működő Litván Nemzeti Tanács úgy gondolta, hogy a litván koronát nem lehet odaadni egy hadviselő állam jelöltjének. Ezt az érvet követve – miután volt benne némi logika – felmerült Bourbon Alfonz spanyol infáns, a két Bourbon-Párma herceg (René és Félix, Zita osztrák császárné és magyar királyné fivérei) neve is – mindegyikük hangsúlyosan katolikus jelöltként. Főlöszleg hosszán magyarázni, miért nem volt egyiküknek sem esélye a litván koronára. A nagyobb német államok partikuláris érdekei annyira erősek voltak, hogy magának a Kaisernek is fel kellett adnia saját ambícióit. A német államok addig halogatták a döntést, amíg már túl késő lett, és a német monarchiákat mind eltörölték.

Mit mondhatunk magukról a litvánokról? Viszonylag messzemenő türelmet tanúsítottak ezzel a komédiával szemben és bíztak Urach hercegen. De az Antant nyomása túl nagy volt, hogysem királyukká tettek volna egy „ellenséget”. A Taryba az 1918. július 11-ei döntést csak november 2-án szavazta meg egyhangúlag – és az már nem is lépett érvénybe. A végső megoldást az Alkotmányozó Gyűlésre hagyták. A litván vezetők még ekkor sem voltak száz százalékig biztosak, hogy le kell mondanuk „a királyukról”. A herceg kész volt félreállni, hogy segítségére legyen az országnak. A háború után földrajzi tanulmányokat folytatott Tübingenben, és 1928-ban be-

következett haláláig a tudomány művelésével foglalkozott.⁹ Ükunokája, Inigo von Urach herceg Németországban él, környezetvédelmi és energiaszakértőként részt vesz Litvánia nukleáris erőművelés mozgalmaiban.

Egyesült Balti Fejedelemség

■ A többi balti országra, Észtországra, Livóniára és Kurlandra árnyékot vetett az első világháború éveiben a litván (és a lengyel) kérdés. A „Keleti-Tengeri Provinciákat” német csapatok foglalták el, Livóniát és Kurlandot a német legfelső hadvezetés igazgatása alá helyezték. Litvániával és az Augustow és Suwalki környéki lengyel területekkel együtt az *Ober Ost* részei lettek. Hivatalosan a főparancsnok Lipót bajor herceg lett, s vele vezérkari főnöke, Max Hoffmann. A hatalom valójában Hindenburg és Ludendorff kezében volt. A német közigazgatás nem sokat törődött az etnikai határokkal. A terület elnémetesítése, gyarmatosítása volt a cél, így az OHL az új ország irányítását a helyi balti-német vezető rétegre alapozta, főleg azokra, akik a Balti Lovagegyesületekben tömörültek.

Az Októberi Forradalom után a bolsevikok megpróbálták átvenni a hatalmat Észtországban. Egyidejűleg létrejött egy Bolsevikkellenes Ideiglenes Tanács. A bolsevikok több szavazatot kaptak, mint Oroszországban, de hamarosan elvesztették a lakosság rokonszenvét, amikor megpróbálták Észtországot Szovjet-Oroszországhoz csatolni és a nemesi birtokokon kolhozokat szervezni. A breszt-litovszki békeszerződés után, 1918 februárjában, a szovjet csapatok elhagyták Észtországot, amelyet rövidesen elfoglalt a 8. német hadsereg. A német arisztokraták alkotta Egyesült Tanács 1918. április 12-én úgy döntött, hogy felkéri II. Vilmos császárt, helyezze a „Balti Fejedelemséget” német védnökség alá. Akárcsak Litvániában, itt is két lehetőséggel számoltak: perszonálunió Poroszországgal vagy független Egyesült Balti Fejedelemség, német ellenőrzés alatt. A trón Adolf Frigyes mecklenburgi hercegnek szánták (II. Frigyes Ferenc főherceg fia 1912–14 között Togo utolsó német kormányzója volt).

1918. szeptember 5-én a Kaiser jóváhagyta a még német fennhatóság alatt álló balti államok szuverenitását. November 5-én – alig néhány nappal a német monarchiák összeomlása előtt – kikiáltották az Egyesült Német Fejedelemségeket, de az új fejedelem be sem tette a lábát országába. A második világháború után ő lett a Német Olimpiai Bizottság elnöke (1949–51). 1969-ben halt meg.

Egy héttel a Fejedelemség kikiáltása után II. Vilmos császár lemondott és Hollandiába emigrált. Új trónusok helyett elvesztett mindent, leszámítva életét és személyes javait. Érdekes módon nem látszott boldogtalannak a számára megmaradt új, egyszerű életvitelben – hátralévő napjait fafaragással töltötte a doorni kastélyban. A nemzetiszocialista idők kezdetén, 1933-ban táplált bizonyos reményeket az új rendszer iránt, de a kristályéjszaka okozta sokkot követően visszautasította a kérést, hogy a Harmadik Birodalom császára legyen.

Az észt-szovjet háborúban (1918–20) az észt hadsereg befogadta kötelékébe a németek balti ezredeit. Észtok és balti németek korábbi orosz ellenségeikkel vállvetve harcoltak a bolsevikok ellen. Pedig jól tudták, hogy a Vörös Hadseregnél sokkal nacionalistább fehér-oroszokkal nemigen működtek volna együtt a háború után.¹⁰

A békefeltételek szerint a német csapatoknak el kellett volna hagyniuk minden elfoglalt területet –, de az antant azt kérte a párizsi békeszerződések 433. paragrafusában, 1919. május 7-én, hogy a német csapatok – a bolsevik expanziót megakadályozandó – maradhassanak a Baltikumban. 1920. február 2-án a szovjetek aláírták a tartui békeszerződést. El kellett fogadniuk Észtország függetlenségét – de csak 20 évig tartották be a szavukat.

■ JEGYZETEK

1. Ralph Tuchtenhagen: *Geschichte der Baltischen Länder*. München, 2005. 67.
2. Gerd Linde: *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*. Wiesbaden, 1965. 89.
3. Hauptstaatsarchiv Stuttgart, E 49 – 51, Auswärtiges Ministerium IV Verzeichnis 12, Krieg IV (H.St.A., Krieg IV Urach an Wilhelm II von Württemberg. Idézi Linde: i. m. 173.
4. Uo.
5. Victor Naumann: *Dokumente und Argumente*. Berlin, 1928. 476. Idézi Linde: i. m. 175 és köv.
6. Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, 1964. 568.
7. Azonosítatlan szerző. H.St.A. Krieg IV Idézi Linde: i. m. 184.
8. H.St.A./Stu., E 49–51, BA V/16, Sitzung des VIII B.A. (= Bundesausschuss für Auswärtige Angelegenheiten; Anm.) 2.1.18 Protokoll Varnbüler. Idézi Linde: i. m. 202.
9. Lásd Arnold Zweig: *Einsetzung eines Königs* (Egy király beiktatása) című regényét (1937).
10. Baron Wilhelm Wrangell: *Geschichte des Baltenregiments. Das Deutschtum Estlands im Kampfe gegen den Bolschewismus 1918 – 1920*. Reval, 1928. 83.

